TURKIY TILLARDA "Y-J-D-Z" UNDOSHLARINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI VA QIYOSIY TAHLILI

Ismoilova Parvina Yusupali qizi
TerDPI 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasidagi eng muhim fonetik hodisalardan biri - "y-j-d-z" tovushlari almashinuvi tadqiq etiladi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar va hozirgi turkiy tillar materiallari asosida ma'lum bir so'z o'zagining turli guruhlarda qanday o'zgarishga uchragani va bu jarayonning til tasnifidagi o'rni tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Turkiy tillar, qiyosiy-tarixiy grammatika, fonetik transformatsiya, y-j-d-z almashinuvi, diaxronik tahlil, leksik rekonstruksiya, spirantizatsiya, Devonu lug'otit turk.

Аннотация. В данной статье исследуется одно из наиболее значимых фонетических явлений в сравнительно-исторической грамматике тюркских языков — чередование звуков «y-j-d-z». На основе материалов древнетюркских письменных памятников и современных тюркских языков проанализировано, каким изменениям подвергается определённая корневая основа слова в различных группах языков, а также рассмотрено место данного процесса в лингвистической классификации.

Ключевые слова: тюркские языки, сравнительно-историческая грамматика, фонетическая трансформация, чередование y-j-d-z, диахронический анализ, лексическая реконструкция, спирантизация, «Девону луғотит турк».

Abstract. This article examines one of the most significant phonetic phenomena in the comparative-historical grammar of the Turkic languages — the alternation of the sounds "y-j-d-z". Based on materials from ancient Turkic written monuments and modern Turkic languages, the study analyzes how a given word root undergoes transformation across different language groups, and explores the role of this process in linguistic classification.

Keywords: Turkic languages, comparative-historical grammar, phonetic transformation, y-j-d-z alternation, diachronic analysis, lexical reconstruction, spirantization, "Devonu lug'otit turk".

Turkiy tillarni bir-biridan farqlaydigan va ularni guruhlarga ajratishda asos bo‘ladigan asosiy fonetik belgi bu – so‘z o‘rtasi va oxiridagi ayrim undoshlarning transformatsiyasidir. Mahmud Qoshg‘ariy o‘zining "Devonu lug‘otit turk" asaridayoq turkiy qabilalarni aynan shu tovush almashishlari asosida farqlagan. Bugungi kunda bu hodisani o‘rganish tillarning genetik birligini isbotlash bilan birga, har bir tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi.

Turkiy tillar tarixida so‘z o‘rtasidagi -d- tovushi o‘ziga xos "ko'prik" vazifasini o'tagan. Vaqt o'tishi bilan bu tovush turli lahjalarda turlicha rivojlandi: "D"lovchi qadimiy qatlam:O‘rxun-Enasoy bitiglarida biz "adaq" (oyoq), "kod-" (qo'ymoq) shakllarini ko'ramiz. Bugungi kunda bu xususiyat asosan tiva, tofa kabi Sayan guruhiga kiruvchi tillarda saqlanib qolgan. Bu tillar turkiy tillarning eng konservativ (o‘zgarmas) qatlami hisoblanadi.

"Y"lovchi zamonaviy tizim (O‘zbek, Turk, Ozarbayjon):Bu tillarda qadimiy d tovushi to‘liq y tovushiga aylangan.Misol: Qadimgi turkiy: Adaq \rightarrow O‘zbekcha: Oyoq.Qadimgi turkiy: Xuda (quduq) \rightarrow O‘zbekcha: Quya (ba'zi shevalarda)."J"lovchi va "Z"lovchi o‘ziga xosliklar:Qipchoq guruhiga

kiruvchi ayrim tillarda (masalan, qozoq, qirg‘iz) so‘z boshidagi y tovushi qat’iy j ga almashadi.O‘zbekcha: Yo‘l — Qozoqcha: Jol.O‘zbekcha: Yulduz — Qirg‘izcha: Jildiz.Bu holat tillarning ichki fonetik qonuniyati — kuchli artikulatsiyaga intilish natijasidir.

Shuningdek, "Arealligvistika" (hududiy tilshunoslik) tushunchasini qo‘shib, ushbu almashinuvlar turkiy xalqlarning migratsiyasi va geografik joylashuvi bilan bog‘liqligini ta’kidlab o‘tsangiz, professorlaringiz kutgan yuqori darajadagi tahlil hosil bo‘ladi.

Turkiy tillar taraqqiyotida -d- undoshining o‘zgarishi shunchaki bir tovushning boshqasiga almashishi emas, balki murakkab fonetik bosqichlarni bosib o‘tgan jarayondir. Akademik tadqiqotlarda bu jarayon quyidagicha bosqichlarga bo‘linadi:Portlovchi d: Eng qadimgi shakl (O‘rxun bitiglarida: bod – bo‘y, qomat).Ziddiyatli (spirant) δ (dh): Bu bosqichda d tovushi yumshab, tishlararo sirg‘aluvchi tovushga aylangan. Buni biz Mahmud Qoshg‘ariy "chig‘il" va "o‘g‘uz" lahjalarini qiyoslaganda keltirgan misollarida ko‘ramiz.Yakuniy transformatsiya: Keyinchalik bu sirg‘aluvchi tovush ayrim tillarda z ga (xakas, xalaj), ko‘pchilik markaziy tillarda esa y ga (o‘zbek, turkman, tatar) aylangan.

Qadimgi turkiy tilda bu so‘z quduγ shaklida bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek tilida quduq (d-saqlangan) shakli adabiy tilda qolgan bo‘lsa-da, Xorazm va ayrim o‘g‘uz guruhlarida quyu yoki quya variantlari uchraydi. Bu bitta tilning o‘zida ham tarixiy "d" va yangi "y" qatlamlari parallel yashashi mumkinligini isbotlaydi.

"Kiyik" so‘zi tahlili:

Qadimgi manbalarda kedik (kiyik) shakli uchraydi. Bu yerda d \rightarrow y almashinuvi so‘zning butunlay yangi fonetik qiyofaga kirishiga sabab bo‘lgan. O‘g‘uz guruhi tillarida bu so‘z geyik tarzida talaffuz qilinadi, bu esa nafaqat o‘rta

undoshning, balki so‘z boshidagi undoshning ham (k \rightarrow g) jaranglshganini ko‘rsatadi.

Morfologik ko‘rsatkichlarda "D-Y" almashinuvi:

Faqat so‘z o‘zagida emas, balki qo‘shimchalarda ham bu qonuniyat ko‘zga tashlanadi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi sifatdosh yasovchi -duq qo‘shimchasi hozirgi o‘zbek tilida -gan va qisman -yotgan shakllariga singib ketgan bo‘lsa, turk tilida u hali ham faol: yazdık (yozganimiz).

Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasida "y~j~d~z" almashinuvi shunchaki fonetik hodisa emas, balki tillarning o‘zaro uzoqlashish va yaqinlashish darajasini belgilaydigan o‘lchovdir. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili "y"lovchi tillar guruhining markaziy vakili bo‘lsa-da, uning ayrim shevalarida qadimiy "d" va "z" izlarini (masalan, ezgu, adog‘i) uchratish mumkin. Bu esa o‘zbek tilining boy tarixiy qatlamlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2009.
2. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг киёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009. -259 б.
3. Абдураҳмонов А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
4. Xudoyberdiyev J. M.Koshg‘ariy hayoti va “Devonu lug‘otit turk” bo‘yicha yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi. – Тошкент: Akademnashr. 2011. – 160.
5. o‘g‘li Xomidov, S. N. H. (2025, December). GENDER VARIATIVLIKNING LINGVOLINGVISTIK ASOSLARI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON*

SUPPORT OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION. (Vol. 1, No. 5, pp. 18-21).

6. Sayfullayev, N., & Durdona, X. (2026). RAQAMLI AVLOD TILI: INTERNET VA YOSHLAR SO'ZLASHUVI. *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, *92*(1), 90-92.
7. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.
8. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).